

О. А. Пиріг

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НЕПУ: ПОТРЕБА НОВОГО ПРОЧИТАННЯ

Економічна політика більшовиків у 20-ті роки належить до кола проблем, інтерес до яких не лише не згасає, а й з плином часу навіть посилюється. Радянська історіографія непу репрезентована величезною кількістю монографій, брошур, статей, у яких непу розглядається з позицій марксистсько-ленінської методології. Потреби державотворення, зокрема реформування економіки на ринкових засадах, зміна методологічних підходів актуалізували дослідження непу.

Одним із пріоритетних напрямків сучасних історичних та історико-економічних досліджень стало вивчення ринкових відносин у контексті економічної політики більшовиків. Аналіз робіт цієї проблематики, що вийшли друком в останнє десятиріччя, засвідчує необхідність нового розгляду джерельно-інформаційної бази теми.

За кілька десятиліть дослідження непу радянськими істориками було опрацьовано і введено до наукового обігу значну кількість документів і матеріалів, що відбивають різні аспекти економічної політики більшовиків у 20-ті роки. Чимала їх частина опублікована, завдяки чому стала доступною широкому читацькому загалу. Серед фундаментальних видань радянського періоду, де оприлюднено документи цієї тематики і які й досі, на наш погляд, не втратили наукового значення, такі: "КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК" ¹, "Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам" ², "Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України", двотомник "Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК" ³. Вони містять основні рішення правлячої партії, декрети радянського уряду, вищих господарських органів з питань економічної політики. Документи цих збірників дозволяють з'ясувати мотивацію та основні напрямки відновлення ринкових відносин в Україні, простежити зміну пріоритетів у створенні ринкової основи господарства, проблеми, що виникали тоді, та засоби, яких вживали задля їх подолання. Рішення правлячої партії щодо відновлення ринку якнайкраще демонструють повну залежність керівних органів КП(б)У та УСРР у своїй економічній політиці від курсу, визначеного РКП(б). Водночас саме ці документи дозволяють з'ясувати взаємодію та взаємовплив економічних і політичних інститутів і процесів, простежити тенденції у формуванні економічної політики протягом 20-х років.

Безперечно, ці документи вимагають критичного осмислення. Усі вони несуть на собі карб комуністичної ідеології. Саме ідеологічна ширма приховувала від суспільства істинні причини господарського колапсу на початку 20-х рр., імпровізаційний характер економічної політики більшовиків, її непослідовність, суперечливість, злочинне ставлення правлячої партії до вчених-економістів, прихильників ринкової економіки.

Опубліковані документи становлять лише певну частину того джерельно-інформаційного масиву з проблем відновлення й розвитку ринкових відносин у період непу, які зберігаються в архівах України. Зокрема, від 1988 р. стали доступними для дослідників протоколи засідань політбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, а також матеріали до них, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Їх відзначає більший ступінь достовірності порівняно з опублікованими постановами правлячої партії та декретами радянського уряду України. Вони були

робочими документами вузького кола більшовицької еліти, тому на засіданнях політбюро та секретаріату ЦК КП(б)У не було потреби в "лакуванні" проблем. Деякі з документів зберігають рукописні правки, доповнення, зроблені під час розгляду проблем господарського будівництва, що дозволяє простежити хід обговорення, а інколи й боротьбу поглядів серед членів політбюро. Наприклад, вивчення протоколу засідання політбюро ЦК КП(б)У від 28 січня 1924 р. засвідчує, що при розгляді питання про правління Українбанку секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг власноруч вносив правки і доповнення щодо персонального складу правління. Внаслідок зіставлення підпису Е. Квірінга й рукописного оформлення ще одного питання порядку денного цього ж засідання можна зробити висновок, що воно виникло при обговоренні саме керівного складу Українбанку і стосується відносин останнього із Всекобанком ⁴.

Якщо протоколи розкривають переважно заходи щодо вирішення окремих питань організації й функціонування ринку в Україні, то матеріали до них показують загальний стан тієї чи іншої господарської проблеми, оскільки, як правило, до засідання подавалася відповідна довідка. За умови її підготовки спеціально створеною комісією, вона відбивала стан речей досить об'єктивно. Якщо ж надходила з господарського органу, то реальну ситуацію певною мірою "чепурили". Давався визнаки тогочасний партійний менталітет: "рапорт" мав містити позитивну інформацію. Негатив у цьому випадку суворо дозувався. Матеріали до засідань політбюро та секретаріату ЦК КП(б)У містять концентровану інформацію про стан певних напрямків господарського будівництва. Вони не лише відбивають процес реалізації економічної політики з усіма його проблемами, а й показують спроби ЦК КП(б)У протистояти диктату Москви в питаннях хлібозаготівель, фінансів, палива тощо.

З точки зору досліджуваної проблеми певний інтерес становлять матеріали загального відділу ЦК КП(б)У - листи, телеграми, записки ⁵. Вони, з одного боку, віддзеркалюють труднощі, що виникали у ході трестування націоналізованих промислових підприємств, стягнення податків, особливо в регіонах, постраждалих від посухи, обміну грошових знаків на червінці, організації оптової та роздрібної торгівлі, з іншого - засвідчують, що багато питань місцевого значення вирішувалося на рівні ЦК КП(б)У. Листування ЦК з низовими партійними органами свідчить також про безпорадність останніх у вирішенні місцевих проблем, низький загальноосвітній та професійний рівень як керівників партійних органів, так і господарників. На нашу думку, їх зміст відповідає історичним реаліям, однак використовувати їх можна лише в поєднанні з іншими джерелами. Конкретну інформацію про стан ринкових відносин на місцях несуть документи губернських та окружних комітетів КП(б)У.

Великий інформаційний потенціал з питань відновлення ринкових відносин в Україні доби непу мають фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Так, документи і матеріали Української економічної ради (УЕР) розкривають різні аспекти відбудови господарства УСРР на ринковій основі. Як правило, головні постанови УЕР оприлюднювались у "Збірнику узаконень та розпоряджень Робітничо - Селянського Уряду України". Однак, публікації постанов УЕР передувало їх затвердження вищим партійним органом. Зокрема, постанова УЕР щодо положення про концесії (1922 р.) має гриф "таємно". На нашу думку, засекречення змісту положення надавало ЦК КП(б)У можливість корегування процедури концесій як з метою ускладнення, так і задля спрощення ⁶. Потужний інформаційно-джерельний масив складають інші матеріали УЕР, які готувалися наркоматами, Держпланом, господарськими органами УСРР. Створюючи загальну картину економіки України, вони водночас дають змогу з'ясувати причини виникнення протиріч у

господарському будівництві, побачити стримуючі чинники у відновленні й розвитку ринкових відносин.

Цікавий матеріал щодо місцевих господарських проблем містить листування УЕР з губекономрадами. Аналіз засвідчує, що багато рішень РНК, УЕР УСРР щодо оренди, концесій, інших проблем функціонування ринку потребували додаткових роз'яснень, деякі з них внаслідок загального тлумачення проблеми призводили до виникнення конфліктів ⁷. На наш погляд, усі ці документи та матеріали з огляду на домінування в період непу ідеології над економікою теж потребують критичного розгляду.

Матеріали Української ради народного господарства (УРНГ), зокрема протоколи засідань, звіти про стан державного промислового виробництва та хід його концентрації, матеріали Всеукраїнської економічної наради губраднаргоспів, спеціальної комісії з розгляду проектів положення про ВРНГ та декрету про порядок управління промисловими підприємствами союзного значення, довідки про реалізацію постанов правлячої партії щодо розвитку дрібної та кустарної промисловості, показують систему управління державним сектором промисловості, побудову взаємовідносин між УРНГ та ВРНГ, містять узагальнену інформацію про ступінь розвитку ринкових відносин у господарстві України. На наш погляд, найбільш точно передають стан промислового виробництва (концентрація промислових підприємств, питання забезпечення сировиною, паливом, збуту готової продукції тощо) матеріали Всеукраїнської економічної наради губраднаргоспів, оскільки її учасники не мали причин для викривлення в той чи інший бік стану розвитку промислового виробництва. Разом з тим, стенограма доповідей, виступів представників губекономрад демонструє певну невизначеність щодо статусу наради. Це, зокрема, видно і з її назви: в одних документах вона визначена як "економіч на", в інших - це уточнення відсутнє. Зіставлення термінів проведення наради дає підстави стверджувати, що мова йде про один і той же захід.

Економічну політику правлячої партії висвітлюють і документи та матеріали народного комісаріату землеробства. Стенограми всеукраїнських нарад з питань перспектив сільського господарства на Україні, листування наркомзему України з губземвідділами ⁸, матеріали товариства "Село - Техніка" ⁹ та інші відбивають кризовий стан сільського господарства і селян України на початку непу, відносини центру і периферії, систему державного управління розвитком аграрного виробництва, проблеми боротьби з голодом, пошуки джерел продовольства й посівного матеріалу, стягнення продподатку тощо.

Проблеми відновлення ринкових відносин у період непу допомагають глибше зрозуміти документи та матеріали народного комісаріату фінансів. Це кошториси наркоматів УСРР, інформація про позики Державного банку наркомзему України для надання позичок українському селянству, протоколи засідань Уповнаркомфіну НКФ РСФРР при РНК України, проекти постанов державних органів з питань фінансової політики, протоколи засідань губфінвідділів, статuti акціонерних товариств, листування наркомфіну тощо. На жаль, цей величезний пласт архівних джерел до цього часу залишається майже недоторканим ані в плані дослідження, ані в плані публікацій. Між тим, ці документи розкривають один із найважливіших аспектів економічної політики більшовиків - фінансово-кредитну політику. В умовах відродження ринкової основи господарства остання відігравала пріоритетну роль. Вивчення цих документів свідчить про непростий процес пошуку джерел наповнення державного бюджету, організації податкової системи з усіма його позитивними рисами й суперечностями. Зокрема, документи згаданого фонду відображають одне з джерел подолання дефіциту бюджету - економію в державному масштабі. Значна їх кількість написана і віддрукована на дореволюційних бланках фінансових документів ¹⁰. Матеріали наркомфіну дозволяють простежити процес

підготовки постанов РНК, УЕР з питань фінансово-кредитної політики, залежність від Москви у сфері будівництва кредитно-банківської системи, проведенні грошової реформи та інших сферах фінансової діяльності.

Важливою складовою джерельної основи проблеми відновлення ринку в період непу є документи і матеріали наркомвнуторгу. Положення про комісію з внутрішньої торгівлі, що діяла при УЕР, інформації про організацію та політичні й комерційні результати роботи ярмарків, плани заходів щодо збільшення внутрішнього товарообігу, положення та статуту бірж, протоколи засідань Наркомвнуторгу, записки про діяльність його економічного секретаріату та інші документи дозволяють побачити стрижень ринкових відносин 20-х рр. - торгівлю: процес її відновлення, створення державного сектора, боротьбу державного і кооперативного видів торгівлі з "приватником", реконструювати процес створення інфраструктури ринку. Водночас, матеріали комвнуторгу містять мало інформації про стан приватної торгівлі, що дає підстави стверджувати: цей державний орган слабо контролював розвиток приватного сектора торгівлі.

Названі вище джерела з фондів ЦДАВО України - це оригінали або копії документів. Усі вони, як правило, датовані, мали службове призначення, позбавлені ідеологічно-пропагандистського забарвлення, отже - заслуговують на довіру.

Джерельну базу досліджень ринкових відносин як серцевини нової економічної політики доповнюють матеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України). Однак, на нашу думку, і радянські, і сучасні історики, за незначним винятком, при дослідженні проблем непу залишають поза увагою його інформаційні можливості. Між тим, у фондах архіву зберігаються фотографії торговельних відділів промислових трестів, синдикатів, українських бірж, ярмарків, базарів, державних, кооперативних та приватних магазинів ¹¹. Вони дозволяють глибше й повніше уявити стан матеріальної бази торговельних підприємств та організацій різних форм власності, ступінь технічної оснащеності, асортимент товарів, рівень розвитку рекламної справи і, навіть, культури обслуговування. Зрозуміло, що серед такого роду документів є фото, які мали суто пропагандистське призначення. Перед фотозйомкою того чи іншого торговельного об'єкта, особливо державної і кооперативної форм власності, він зазнавав певного "лакування". Не виключено, що торговельний зал з цієї причини звільняли від порожньої тари та пакувального матеріалу, збільшувався асортимент товарів, що знаходилися у продажу, впорядковувалися вітрини. Працюючи з фотодокументами, слід пам'ятати про це, а тому - не абсолютизувати їх. Однак, разом з іншими документами, фотоматеріали створюють монолітний комунікативний масив з історії ринку періоду нової економічної політики. На жаль, і до сьогодні фото публікуються значно рідше, ніж інші документи. По суті, вони залишаються недоступними для читацького загалу, що збіднює сприйняття проблем нової економічної політики.

Таким чином, джерельною основою дослідження ринкових відносин у контексті економічної політики більшовиків у 20-ті рр. є документи та матеріали правлячої партії, вищих органів, у тому числі й виконавчої влади. Значна їх частина ще не введена до наукового обігу, хоча й має великий інформаційний потенціал, який, за умови його критичного опрацювання, сприятиме змалюванню реальної картини політики більшовиків щодо відновлення, становлення й згорання ринку, в усій її непослідовності й суперечливості.

¹КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). - Т. 2. - К., 1979. - 521 с.

²Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.): В 5-ти т. - Т.1. - М., 1967. - 783 с.

³Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. - Т. 1. - К., 1976.

⁴ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 46, арк. 24 зв.

⁵Там само, оп. 20, спр. 413.

⁶ЦДАВО України, ф. 3040, оп. 1, спр. 170, арк.4.

⁷Там само, арк. 9, 20, 24.

⁸Там само, ф. 27, оп. 3, спр.131, арк. 253-254.

⁹Там само, спр. 48, арк. 6, 15, 20, 22

¹⁰Там само, ф. 30, оп. 1, спр. 384, арк.105.

¹¹ЦДКФФА України, од. зб. 4-12561, 4-12555, 4-14799.